

De orgelmakers Leichel

Afl. 1: De gebroeders Leichel in Arnhem en Lochem

Soms wil je over een bepaald onderwerp gaan schrijven, maar ben je op zoek naar een aanleiding ervoor, een stukje actualiteit. Dat overkwam me met dit verhaal over Leichel. Al jaren speel ik op zomervrijdagsmiddagen voor toeristen in de Petruskerk, de voormalige hervormde kerk van Pieterburen (Gr.). Het pneumatische Leichel-orgel in deze kerk ben ik pas na jaren gaan waarderen en het behoort nu tot een van mijn favoriete instrumenten. Een aantal jaren terug kwam ik in contact met een nazaat van Leichel, die nog een deel van het bedrijfsarchief in bezit had en zo kwam ik ineens veel meer te weten over de Lochemse Leichels. Wat mij uiteindelijk over de streep trok om nu toch eens de pen te pakken, waren het groot onderhoud aan het Leichel-orgel in de Margarethakerk (PKN) te Norg en het integrale herstel van het Leichel-orgel in Pieterburen.

JAAP BROUWER

Collectie Frans Leichel

DE GEBROEDERS LEICHEL

Oorspronkelijk was er één orgelmakersbedrijf Leichel, maar al heel spoedig waren het er twee. De uit Emmerich afkomstige broers Friedrich Gerhard(t)¹ Leichel (6 december 1824 - 2 maart 1890) en Ehrenfried Leichel (18 januari 1828 - 14 november 1905), zoons van Ehrenfried Leichel, hadden in eerste instantie samen een orgelmakersbedrijf in Duisburg. Tot in 1860 wordt in Duitse bronnen dan ook over de “Gebrüder Leichel” gesproken. In 1860 of 1861 besloten zij hun samenwerkingsverband te verbreken, de reden waarom heb ik niet kunnen achterhalen. Ehrenfried bleef in Duisburg werken, Friedrich vestigde zich in Düsseldorf. Beide bedrijven leverden in de tijd dat ze nog in Duitsland gevestigd waren al orgels voor Nederlandse kerken. Zoals was te verwachten zijn beide firma's Leichel in vele bronnen, zelfs al in de 19^e eeuw, door elkaar gehaald.

Friedrich vestigde zich later in Lochem, Ehrenfried in Arnhem.

ARNHEM

Ehrenfried Leichel kwam als veertienjarige terecht in de orgelbouw en was in dienst bij bedrijven in Keulen, Wenen, Praag, Berlijn, Dresden, Stuttgart, Bremen, Hannover, Hamburg en Leipzig. Hij maakte zich ook de pianobouw eigen. Van 1851 tot 1854 was hij de vaste pianostemmer van Franz Liszt tijdens diens concertreizen door Europa. In Ehrenfrieds necrologie² staat dat hij in 1854 een eigen orgelbouwbedrijf en pianofortefabriek begon in Duisburg. Nu heeft een necrologie niet de pretentie zuivere geschiedschrijving te zijn. Bij een aantal daarin vermelde zaken moet dan ook een kanttekening worden gemaakt. In advertenties van de firma staat dat zij opgericht is in 1850 en bovendien wordt in de necrologie de rol van broer Friedrich bij de start van het bedrijf niet genoemd.

Op aanraden van een van zijn contacten in Nederland, mr. R.J.C. baron Van Pallandt, “*heer van Rosendael*”, die hem in 1880 een orgel voor ‘zijn’³ Hervormde kerk van Rozendaal (Gld.) had laten bouwen, besloot hij in 1884 zich in Nederland te vestigen en zich daar uitsluitend op orgelbouw te concentreren. Aanvankelijk leidde hij een wat ‘zwervend’ bestaan. Tijdens de bouw van het orgel te Kethel (1884) was de firma “*E. Leichel & Co.*” gevestigd te Hummelo. Ook woonde hij in Keppel, vervolgens weer in Arnhem, vanaf november 1884 in Doesburg (Gasthuisstraat A 164a en vervolgens Bergstraat B 102); in 1885 verhuisde hij al weer naar Arnhem. In 1886 stuurde hij het kerkbestuur van Assendelft een offerte vanuit Hummelo. In 1889 ging hij vanuit Arnhem naar Suriname. Hij bouwde daar een orgel voor een kerk in Paramaribo en een voor de Verenigde Protestantse kerk op Curaçao. Op een onbekend moment keerde hij weer terug naar Arnhem⁴. Behalve in Suriname en op de Antillen was hij ook in Venezuela actief. Bij de handelstentoonstelling in Arnhem in 1897 kreeg hij een gouden medaille voor twee piano’s. Ehrenfried adverteerde ook met salonorgels; een aantal ervan is nog bekend⁵.

De firma was een familiebedrijf in de ware zin des woords. Een nazaat vertelde in 1962⁶ dat niet alleen de zoons, maar ook de dochters in het bedrijf moesten meehelpen. In drukke tijden werd zelfs in de keuken aan onderdelen gewerkt. Ook wist zij te vertellen dat Leichel pogingen had gedaan om een eigen pijpenmakerij te beginnen, omdat hij van mening was dat je pas een échte orgelmakerij had als je alles zelf maakte, dus ook de pijpen. Het is er uiteindelijk niet van gekomen. Ehrenfried overleed op 14 november 1905 in Arnhem. Uit zijn huwelijk met Louise S. Schumann (*27-07-1828) had hij 2 zoons en 5 dochters. De beide zoons, Heinrich (*Duisburg, 22 september 1857, ook wel gewoon Hendrik genoemd) en Friedrich Ehrenfried Oskar (*Duisburg, 28 juni 1870), zetten het bedrijf voort onder de naam “*E. Leichel en*

Zonen”. Heinrich kwam echter al op 24 oktober 1906 om het leven tijdens werkzaamheden aan het orgel in Opheusden. Hij werd evenals zijn vader in Arnhem begraven. Nog geen twee jaar later hield het bedrijf, inmiddels “*Leichel en Co.*” genaamd, op te bestaan. De laatste activiteit die schrijver dezes heeft kunnen achterhalen, dateert uit juni 1908, de herstelling van het orgel van de Hervormde kerk van Leur (Gld.). Friedrich E.O. Leichel vertrok omstreeks 1910 naar Nederlands-Indië. Bij zijn verzoek tot naturalisatie tot Nederlander in 1920, noemde hij zichzelf nog steeds “*orgelmaker*”. Friedrich is op een onbekend moment⁷ in Nederlands-Indië overleden.

LOCHEM

In 1860 of 1861 vestigde Friedrich Gerhard(t) zich in Düsseldorf. Op 1 mei 1853 was hij in Emmerich met Karoline Röber gehuwd, zij overleed 4 januari 1885. Vanaf 1861 werkte hij ook in Nederland, eerst samen met de eveneens uit Duitsland afkomstige Heinrich C. Haffmanns (1809-1876), gevestigd in Doetinchem, maar later zelfstandig. In 1885⁸ vestigde hij zich samen met zijn zoons Hermann Friedrich Karl (Emmerich, 4 dec.1859 - Lochem 5 mei 1935) en Heinrich Friedrich Karl aan de Larenseweg te Lochem. Hermann Friedrich had bij verschillende orgelmakers in Duitsland gewerkt.

De bouw van het eerste pneumatische orgel in Nederland (“*Rohren-pneumatik*”), dat van de Hervormde kerk (thans ‘Theaterkerk’) te Wognum (1892)⁹, is een belangrijk ‘wapenfeit’ van de firma. Dit instrument had zelfs al een generaal crescendo-zweller. Het bescheiden orgel van de rooms-katholieke kerk te Sappemeer (1884) werd al met een vrijstaande speeltafel uitgerust. Jongepier¹⁰ meldt, dat – nadat Friedrich in 1878 een orgel voor de Hervormde Kerk van Pingjum leverde – kerkbesturen in Friesland verbaasd waren dat “*de orgelmaker uit Dusseldorp*” een tweeklaviers orgel met elf stemmen kon leveren voor het luttele bedrag van f 1.600 !

Ehrenfried Leichel (1828-1905)

Collectie Frans Leichel

Friedrich Ehrenfried Leichel (1870-19??)

Collectie Frans Leichel

Hermann Friedrich Karl Leichel (1859-1935), samen met een van zijn zoons (welke onbekend) en twee kleinkinderen.

Collectie H. Harms

Wognum, voormalige Hervormde kerk, thans Theaterkerk. Achter dit neorenaissancefront bouwde Friedrich Gerhard(t) Leichel in 1892 het eerste orgel in Nederland met buizenpneumatiek. Tegenwoordig bevat de kas een binnenwerk van Mitterreither.

Wognum, detail onderfront.

Wognum, detail ornamentiek.

Friedrich Gerhard(t) overleed op 2 maart 1890 in Lochem. Kennelijk heeft hij zijn einde voelen aankomen, want hij liet op 1 februari van dat jaar zijn testament opmaken. Hierin gaf hij aan dat het zijn “*uitdrukkelijke begeerte*” was, dat het pand waarin hij woonde en waarin zijn bedrijf gevestigd was, “*benevens alle orgels, instrumenten, werktuigen en verdere voorwerpen ... tot mijne zaak behorende*” aan beide zonen zou worden toebedeeld¹¹.

Conform lokaal gebruik werden huis en inboedel te koop gezet. Het huis werd als volgt omschreven: “*een kapitaal goed onderhouden HEEREN-HUIS met grooten Tuin benevens eene groote Werkplaats, waarin gedurende eenige jaren met succes een druk beklante Orgelfabriek wordt uitgeoefend*”. Op 28 april 1890 werden de bezittingen van de erflater bij notariële akte beschreven. Om een indruk te geven wat er zoal in een eind 19^e-eeuws orgelmakersbedrijf aanwezig was, hierbij het integrale overzicht van wat in de bergplaats en de werkplaatsen werd aangetroffen.

in de bergplaats

een partij oud hout	3,-
een dito	6,-
vier blaasbalgen	40,-
twee kasten met oud materiaal	10,-
veertien eschdoornen planken	17,50
twee (onleesbaar)	3,-
een wasmachine en kuip	4,-
een slijpsteen	1,50
een kist met lood	28,-
een koffer	1,-
tien linden planken	7,-
kisten en klein houtwerk	15,-
twaalf vuren planken	12,-
zeven en dertig vuren planken	36,-
drie Amerikaansche grenen planken	9,-
acht kraalschroten	3,-
zes planken	4,80
vier eiken planken	20,-
twee eiken platen	8,-
vijf eiken planken	12,50
elf eiken planken	26,-
vier sparren	2,80
negen vuren platen	15,-
twee ladders	8,-
een kist met oud lood	6,-

in de werkplaatsen

negen werkbanken	50,-
vier en vijftig klemschroeven	4,50
verschillende gereedschappen	66,-
een partij gezaagd eikenhout	8,-
twee windladen	5,-
klein houtwerk en verschillend materiaal	10,-
acht windladen	60,-
twee dito	50,-
twee dito	50,-
drie pedalen	25,-
twee kasten met mechaniekdeelen	30,-
koperdraad	5,-

kast met schapenleer en oud materiaal	18,-
een partij kernen voor orgelpijpen,	
een partij pijpen	25,-
boormachine	6,-
ledikant	10,-
twee blaasbalgen	5,-
vier orgelkasten met toebehoren	250,-
twee klavieren	25,-
twee kasten met orgelpijpen	200,-
een piano	30,-
een vleugelpiano	30,-
een partij pijpen	15,-
drie windladen	10,-
een draaibank	10,-
zeven kasten	4,-
een blaasbalg	15,-

Overige voor wat betreft de orgelbouw interessante zaken elders:

op de zolders

mand met lijn	20,-
een partij orgelpijpen	15,-

in de woonkamer

pianino	50,-
---------	------

buiten huis

een orgel staande te Rekken ¹²	
bij Eibergen	200,-

De gehele inboedel werd getaxeerd op f 2.370,65 .

Ook het overzicht van uitstaande vorderingen levert informatie op orgelgebied op:

Vorderingen

... ten laste van het Lokaal van Evangelisatie te Nijverdal wegens geleverd orgel pro resto honderd en veertig gulden;
 ... ten laste van de Hervormde kerk te Kooten¹³ wegens orgelreparatie vijftig gulden;
 ... ten laste van de Christelijk Gereformeerde Kerk te Leens wegens geleverd orgel pro resto drie honderd gulden:
 ... ten laste van de Doopsgezinde Kerk te Arnhem wegens geleverd orgel pro resto drie honderd vijf en zestig gulden.

Bij de nog niet betaalde rekeningen waren er twee van pijpenleverancier Chwatal en Zoon ter grootte van resp. f 1.593,71 en f 7,11. Kennelijk zijn er kort na het overlijden van Friedrich in 1890 problemen

tussen de broers ontstaan. Was het, zoals wij al aangaven, Friedrichs wens dat het bedrijf door Hermann en Heinrich voortgezet zou worden, uiteindelijk ging Hermann alléén met het bedrijf verder. In de talrijke notariële akten, opge maakt rond het overlijden van Friedrich, worden steeds de namen van beide broers als orgelfabrikanten vermeld. In een akte van 5 augustus 1890 wordt Hermann orgelfabrikant genoemd, terwijl bij Heinrich “*thans zonder beroep*” staat vermeld. In de akten van later datum komt Heinrich niet meer voor. Beide broers kochten overigens separaat orgelonderdelen uit de erfenis. Een schaaftank, en draaibank en enig pijpwerk werden gekocht door orgelmaker Jan Proper uit Kampen. Deze deed wel vaker zaken met Leichel. Ook zekere heren Jacobs en De Wolf kochten pijpwerk. Het vertrek van Heinrich had vermoedelijk een financiële oorzaak. Hermann vroeg in oktober 1890 het kerkbestuur van Twisk om een voorschot omdat hij in financiële problemen was gekomen door het overlijden van zijn vader, de aankoop van het huis en de werkplaats en de vroege geboorte van een kind. Toch had hij het in die periode kennelijk heel druk. In hetzelfde jaar meldde hij namelijk het kerkbestuur van Wognum dat hij wegens tijdgebrek een opdracht had moeten weigeren. Het jaar erop schreef hij het kerkbestuur van Ochten hetzelfde. Of het hier om hetzelfde orgel ging is niet duidelijk. In deze periode schreef Hermann het kerkbestuur van Schettens een brief dat hij “*door het vele werk wat afgedaan moet worden*” onmogelijk over kon komen. Wellicht duidde Hermann in zijn brieven naar Wognum en Ochten op zijn contacten met Schettens¹⁴.

Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Bennekom, Oude Kerk, orgel in 1878 gebouwd door Friedrich Leichel te Lochem

Er is een aanwijzing dat Heinrichs vertrek wellicht niet geheel vrijwillig is gegaan. Hermann ontdekt namelijk dat Heinrich zich na zijn vertrek uit het bedrijf op enkele plaatsen (aan de hervormde kerken van Haaksbergen en Ochten) nog als stemmer van de firma Leichel uitgaf en op die manier klanten en de bijbehorende revenuen losweekte van het Lochemse bedrijf. Hermann schreef de desbetreffende kerkbesturen dat Heinrich geen deel meer uitmaakte van het bedrijf, verhuisd was en op dat moment mogelijk in Winterswijk woonde. Of Heinrich gepoogd heeft een eigen bedrijf op te zetten is niet duidelijk. Behalve twee meldingen in het *Copirbuch* heb ik verder geen informatie over hem meer gevonden. Mogelijk hebben er korte tijd dus drie firma's Leichel bestaan, in Arnhem, Lochem en wellicht Winterswijk. Het lijkt haast op het verhaal van de tien kleine negertjes, maar dan wel omgekeerd ...

Een jonge broer van Hermann, Friedrich Wilhelm Hermann (*Lochem 18 maart 1887), werkte onder meer in Parijs bij Cavaillé-Coll, maar koos uiteindelijk voor een werkring buiten de orgelbouw. In Hoogkeppel (in 1911) noemde hij zich “*Harmonist et accordeur chez Maître Cavaillé-Coll*”. Hij vertrok 1913 naar Luzern¹⁵. Kinderen van Hermann waren maar korte tijd in het bedrijf werkzaam. Geen van hen had kennelijk langdurige belangstelling voor het vak, waardoor het bedrijf met een levensgroot opvolgingsprobleem werd geconfronteerd. Zoon Paul bijvoorbeeld heeft kennelijk nog wel in de orgelmakerij gewerkt. Zo liet hij in 1913 zijn naam achter in de achterwand van het orgel van Pieterburen. Paul verliet de firma echter en emigreerde naar de

VS. Na 1910/1911 vindt een grote terugval in werkzaamheden plaats. Het laatste werk van enig formaat dat ik heb kunnen vinden, is de restauratie van het orgel van de Hervormde kerk van Markelo in 1926. Hermann Friedrich Carl Leichel overleed op 5 mei 1935 in Lochem. Na zijn overlijden werd het bedrijf geliquideerd. In de periodiek *Het Kerkorgel*¹⁶ van de firma Dekker uit Goes staat hierover het volgende: “*Kort geleden is de heer Leichel, orgelbouwer van Duitse afkomst, te Lochem overleden. Een van zijn bekendste werken is het 3-klaviers orgel in de Cunerakerk te Rhenen. Nu werd de inventaris publiek verkocht. Het bleek, dat de heer Leichel vrijwel geen werk meer uitvoerde in de laatste jaren. Een oud orgeltje vond een zeer moedige koper voor f 430,-, de geheele ‘inventaris’, voor zoover het onderdelen betrof, was verouderd en zonder waarde. In groot totaal bracht het misschien f 100,- op.*”

*De timmerlieden uit de omgeving kochten daarna de verouderde machines, en de aanwezige planken ...
Weer een orgelfirma is verdwenen."*

Niet alle apparatuur verdween. In de voorruimte van het bedrijf bleef een grote gasmotor achter, die d.m.v. riemen de machines in de werkplaats aandreef. Nog jarenlang werden de achtergebleven machines gebruikt voor het vervaardigen van houten speelgoed voor kleinkinderen en neefjes. Familieleden herinneren zich nog dat het koperen huis van de gasmotor altijd glimmend gepoetst was. Het 'oude orgeltje' was wellicht het wit geschilderde instrument, dat volgens nabestaanden heel lang in de werkplaats heeft gestaan. Het werd ooit gebouwd ten behoeve van een kerk in Zuid-Afrika, maar is uiteindelijk nooit afgenomen. Het woonhuis annex bedrijfspand aan de Larenseweg is inmiddels verdwenen. Slechts het oude toegangshek is nog aanwezig.

HET COPIRBUCH

Een aantal jaren geleden kwam ik door tussenkomst van mijn onvolprezen orgelvriend Dirk Molenaar in contact met een in Groningen wonende nazaat van de Lochemse Leichels. Haar familie had een *Copirbuch* van Friedrich Leichel in bezit en zij stond dat aan ons af ter bestudering. Het *Copirbuch* bestaat uit 480 genummerde en ingebonden pagina's waarop Hermann Leichel al zijn uitgaande correspondentie uit de periode 1890-1901 had overgeschreven. In later tijd is er een zeer globale index bij gemaakt. Molenaar en ik hebben allereerst het boek gekopieerd. Dit was een klus van bijna twee dagen omdat we het flinterdunne "doorslag"-papier uiteraard niet wilden beschadigen. Het *Copirbuch* is feitelijk bedrijfsarchieef en familiechroniek ineen. Naast enig wel en wee over familiezaken, zoals de verkoop van het huis van de overleden Friedrich Gerhard(t) in Duitsland en het overlijden van zijn schoonmoeder in 1891, gunt het boekwerk ons een bijna te intieme

blik in wat er in die jaren gebeurde binnen de firma: offertes, contracten, bestellingen bij Laukhuff te Weikersheim en C.J. Chwatal & Sohn te Merseburg. Soms zijn bestellingen zelfs tot een bepaald instrument te herleiden, zoals bijvoorbeeld de bestelling van het pijpwerk voor het orgel van de Grote Kerk te Hilversum. Veel werd in Duitsland besteld, pas aan het eind van het *Copirbuch* vinden we een bestelling van pijpwerk bij Verschueren. Ook bevat het *Copirbuch* afschriften van verzonden rekeningen, zoals voor stemming en onderhoud van het inmiddels niet meer bestaande Wagner-orgel van de Eusebiuskerk Arnhem, maar ook van kleine klussen aan harmoniums, zoals dat van de katholieke parochiekerk in Lochem of dat van Baronesse Van Wassenaar (in Huize Oolde in het Gelderse Laren). In het *Copirbuch* bevindt zich ook een afschrift van een brief van Leichel, mei 1894, gericht aan de kerkvoogdij van de Hervormde kerk te Arnhem. Hij bedankt hierin voor het verdere stemmen en onderhoud aan de orgels van de Eusebius- en Koepelkerk, omdat dat voor de eerder overeengekomen prijs niet meer uit kan. Kennelijk zijn de partijen toch weer tot elkaar gekomen en kon Hermann zijn activiteiten aan deze orgels gewoon weer voortzetten¹⁷. Hermann stond als orgelbouwer kennelijk in aanzien. Niet alleen een topinstrument als dat van Arnhem had hij in onderhoud; Marius Adrianus Brandts Buys sr (1840-1911), van 1864 tot 1908 organist van de Zutphense Walburgskerk, raadpleegde hem ook voor onderhoud en wijziging van zijn orgel. Dit laatste deed hij vermoedelijk buiten medeweten van de kerkvoogdij om. Voor Leichel resulteerde het niet in een opdracht, want op dat moment vonden er gesprekken met Witte plaats en herstelde Spit in opdracht van Witte het Baeder-orgel¹⁸. Evenals vele tijdgenoten, zoals bijvoorbeeld zijn collega Witte, toonde Hermann zich een groot voorstander van nieuwbouw. In een offerte voor een onbekende kerk te Rotterdam (maart 1892) stelde hij: "... zouden wij een nieuw werk aanraden, daar op den

duur de oude werken niet zoo erg meevallen"¹⁹. Twee jaar later, in een offerte aan de Gereformeerde kerk van Garelsweer (Gr.), schreef hij: "*Persoonlijk ben ik niet voor oude werken, op den duur komen toch reparaties ...*"²⁰. Uit de correspondentie blijkt dat Hermann zich goed op de hoogte stelde van nieuwe ontwikkelingen op zijn vakgebied. Zo schreef hij Laukhuff over de Weigle-pneumatiek in het Maarschalkerweerd-orgel van de Zwolse Onze-Lieve-Vrouwekerk. De contacten met Laukhuff bleken zeer vriendschappelijk van aard, Hermann legde hem af en toe ook technische problemen voor. Uit de correspondentie blijkt verder dat er contacten waren met Meyer in Herford (D), Weigle in Echterdingen (D), Albiez in Ilmenau (D) en Proper in Kampen. Bij Jan Proper probeerde Hermann een harmonium te huren voor de kerk van Gelselaar omdat de bouw van het pijporgel voor deze kerk uitliep. Ook leverde hij pijpwerk aan Proper. In een andere brief, gericht aan een orgelrelatie, probeerde Hermann ten behoeve van een vriend discreet "*eenige vertrouwelijke inlichtingen*" los te krijgen over de firma Nöhren uit (toen nog) Roermond²¹. De meeste offertes waren gericht aan individuele personen en daarom is het niet altijd direct duidelijk op welke kerk ze betrekking hadden. Voor een offerte gericht aan een persoon in IJmuiden belde ik op goed geluk de eerste de beste predikant die ik in die plaats kon vinden. Nog dezelfde dag belde hij me terug: de persoon waar de offerte aan gericht was, bleek destijds voorganger te zijn van de Hervormde Evangelisatie in die plaats. In een aantal andere gevallen had ik minder succes. Zo zijn aan diverse particulieren in Arnhem aanbiedingen gedaan, waarbij jammerlijk iedere concrete verwijzing naar een kerkgebouw of kerkgenootschap ontbreekt. Het *Copirbuch* leert ons eveneens dat onze 21^e-eeuwse ongemakken ook al in de 19^e eeuw voorkwamen. Zo arriveerde Hermanns trein eens een uur te laat in Zutphen. Als gevolg daarvan moest hij drie uur lopen naar Lochem. Onderweg kwam hij te val-

len en verwondde hierbij een hand dusdanig dat hij die enkele weken niet kon gebruiken.

Helaas heeft het *Copirboek* in de loop der jaren de nodige schade opgelopen; door vochtinwerking en verkleuring van de inkt is niet alles meer optimaal leesbaar.

Samen met enig archiefmateriaal dat door een nazaat van Ehrenfried Leichel wordt beheerd, vormt het *Copirbuch* een belangrijke bron van informatie over deze tot nu toe onderschatte firma.

SAMENWERKING?

Of, en zo ja, op welke wijze er een samenwerkingsverband was tussen Leichel-Arnhem en Leichel-Lochem heb ik niet kunnen vaststellen. Er zijn mij geen projecten bekend waarop de bedrijven beide hebben ingeschreven, wellicht waren er toch (stilzwijgende) afspraken. Opvallend in dit verband is, dat een afschrift van het contract van Leichel-Lochem met het kerkbestuur van Kootstertille zich bevindt bij nazaten van Leichel-Arnhem. Toch was er geen sprake van zakelijke animositeit. In een brief aan de heer C.F. Schraard uit Borculo schrijft Friedrich over de mogelijke reclame die zijn werk aldaar zou kunnen opleveren: "zoals U weet is mijn Oom in Arnhem ook een Leichel en zal natuurlijk daarmunt uitslaan en zeggen dat hij het gemaakt heeft"²².

Toch is er sprake van grote overeenkomsten in hun werkwijze. Zo leverde Leichel-Arnhem in 1874 een nieuw orgel aan de kerk van Ellecom. Het daadwerkelijke front was verbreed met twee siervelden, voorzien van een gordijntje. In 1878 breidde Leichel-Lochem het front van het Meere-orgel van Rheden aan beide zijden uit met vergelijkbare siervelden. Dezelfde velden vinden we ook terug in Hummelo, waar Leichel-Arnhem in 1883 een bestaande kast verbreedde. De frontjes werden in dit geval overigens wel van pijpen voorzien. In het *Copirbuch* ten slotte vinden we in 1894 en 1899 bestellingen van Leichel-Lochem bij Laukhuff voor weer dezelfde kastdelen; helaas is geen van beide keren de bestemming vermeld.

Een orgelrestaurateur attendeerde mij op de grote overeenkomst in de inwendige constructie van de kasten van het orgel te Bennekom (Leichel-Lochem) en van de instrumenten die nu in de kerken van Leur en Oudewater staan (beide Leichel-Arnhem). Voor zowel de 'boogjes' als de kasten kan het natuurlijk ook zo zijn dat beide firma's werkten met dezelfde toeleveringsbedrijven ...

VOETNOTEN

¹ In notariële akten wordt zijn tweede voornaam op twee verschillende manieren gespeld: zowel "Gerhard" als "Gerhardt". Voor de volledigheid houd ik in dit artikel "Gerhard(t)" aan.

² *Zeitschrift für Instrumentenbau*, 1905, nr. 10.

³ Een voorganger van Van Pallandt liet de kerk in 1758 bouwen. Het eigendom van het gebouw werd pas in 1949 overgedragen aan de plaatselijke hervormde gemeente.

⁴ Het bevolkingsregister van Arnhem is de Slag om Arnhem niet schadevrij doorgekomen. Het juiste moment is dan ook niet meer te achterhalen. Zie ook: Capelleveen, H.J.v., 'De orgelbouwersfamilie Leichel', *Venster*, febr 2004, blz. 11-16.

In Arnhem zijn ook nog andere adressen bekend: hoek Weerdjesstraat, Vossenstraat 31, Boekhorststraat 32, Steenstraat 28 en Dullertstraat 10.

⁵ Feitelijk zijn dit 'assemblage'-instrumenten; delen van oude kerkorgels verwerkt tot huisorgel en geplaatst in laat 19^e-eeuwse kasten.

⁶ Ds. A.J. Kret, 'Leichel Orgelbouw', *Het Orgelblad*, september 1962, blz. 147-148. Ook hier worden de Leichels door elkaar gehaald. Kret (1928-1993) heeft het over een nazaat van de Lochemse Leichels; nazaten van de Lochemse Leichels kennen de geciteerde "oma" echter niet. Ik neem daarom aan het hier om Arnhemse Leichels gaat. Het feit dat in het artikel over een orgel in Venezuela wordt gesproken, wijst eveneens op "Arnhem".

⁷ De desbetreffende stukken zijn in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.

⁸ *Kerkelijke Courant*, 15 augustus 1885.

⁹ In deze kast bevindt zich thans een Mitterreither-binnenwerk uit 1787.

Enkele Leichel-componenten bleven bewaard en zijn later elders hergebruikt.

¹⁰ Jongepier, J., *Vijf eeuwen Friese orgelbouw* (Leeuwarden 2004), blz. 66-67.

¹¹ Gelders archief, Arnhem, inv. nr. 3657, repertoire notaris L. Schiethart (Lochem). In de kantlijn van het testament werd op een later moment nog een dochter als mede-erfgenaar toegevoegd. Alle verder in dit artikel genoemde akten zijn aan het archief van deze notaris ontleend.

¹² De Hervormde kerk van Rekken kreeg in 1887 een nieuw orgel. Helaas brandde het gebouw twee jaar later, op 3 juni 1889, als gevolg van blikseminslag uit. Drie dagen later al besloot men de kerk te herbouwen en te vergroten. Ik ga ervan uit dat Leichel hier tijdelijk een noodorgel of wellicht een harmonium plaatste. Door een misverstand maakte hij geen offerte voor een nieuw orgel (*Copirbuch*, zie verder in deze bijdrage, nr. 14). Van Dam plaatste in 1892 in de herbouwde kerk een nieuw instrument.

¹³ Bedoeld wordt hier de Hervormde kerk van Kootstertille. Uit brief nr. 230 uit het *Copirbuch* blijkt dat er verschil van mening bestond tussen Leichel en het bestuur van de kerk van Kootstertille over de aanleiding tot de uitgevoerde reparatie. Het kerkbestuur vond dat de herstelling onder de garantie viel, terwijl Leichel daarentegen van mening was dat de herstelling nodig was door het verzakken van de orgelgaanderij en de oorzaak hem derhalve niet kon worden aangerekend.

¹⁴ In deze kerk plaatsten de gebroeders Van Oeckelen in 1891 een nieuw orgel.

¹⁵ Jongepier, J., H. van Nieuwkoop en W. Poot, *Orgels in Noord-Holland* (Schoorl 1996), blz. 138-140 en Os, drs J.F. van, *Oude Orgels in Oost-Gelderland* (Elburg 2004), blz. 111.

¹⁶ *Het Kerkorgel*, nr. 30, blz. 240.

¹⁷ *Copirbuch* Hermann Leichel Lochem, 1890, nr. 278 en 284.

¹⁸ Zie ook: Matter, F. (red.), *Herschappen schoonheid* (Zutphen 1997), blz. 36.

¹⁹ *Copirbuch*, nr. 190-192.

²⁰ *Copirbuch*, nrs. 254-256.

²¹ Later was dit bedrijf te Nijmegen gevestigd.

²² *Copirbuch*, nr 388.

